

Драган Стојменовић, Народна библиотека Бор

„У сусрет” стогодишњици површинске експлоатације руде у Бору

„Проклети део”* – доходак самоуправне безинтересне заједнице или лонац за „клин-чорбу”

*Жорж Батај у својој књизи *Проклети део: есеј из омишле економије: ѿишошња*, принцип потрошње богатства образлаже као принцип који у општој економији преовладава у односу на принцип производње. Не чини то са циљем да кроз „рачуницу” води своју тезу, већ да кроз своју интерпретацију природних закона кретања енергије на површини земље разоткрије законе опште економије. Батај, чини се, не дозвољава да концепција економије преваада у потрошњи природних ресурса, тако да чврсто повезане друштвене процесе производње и потрошње избегава да припише природним процесима. Стога природи приписује три вида „органског – природног” луксуза (расипања) односно „потошње”: једење, умирање и размножавање. Организми (па и човек) примају знатно више енергије него што им је потребно за одржање живота, па се тај вишак (богатство) може искористити за раст неког другог система, али „ако систем не може више да расте, или ако вишак не може у потпуности да се утроши за раст, обавезно се мора изгубити без добити, потрошњи, вољно или не, славно или на катастрофалан начин”¹. Економија корисности ствара притисак добити, чувања или раста чија су последица ширење и потрошња. Ширење је најинтензивније преко рада и технике, а најлуксузнија и најскупља потрошња међу поменутиим природним луксузима (једење, размножавање и смрт), везана је за смрт. Индустијском производњом ствара се све више и више вишкова, које је све теже потрошити, а задатак тржишне економије се састоји у „замагљивању основног кретања које тежи враћању богатства својој функцији дару и расипању без накнаде”². У овом тексту, „проклети део” конципиран је, као код Батаја, као вишак богатства који се негде акумулира и не расподељује у систему где је настао, не користи се за његово одржавање. Међутим, наведени израз се употребљава и у једној слободнијој интерпретацији Батајевог термина којом се тежи представљању тог реално заосталог вишка, што ће, надамо се, имати рефлексивну сазнајну вредност – као „проклети део” који остаје у виду хибридних вештачких и природних објеката, рупа и празнина. Овај својеврсни животни циклус хибридног објекта и мисаоне рефлексивне нас на адекватан начин подсећа на ограниченост природних ресурса, али и на друштвене и адаптивне потенцијале, који ће неминовно доћи до свог краја или довести до потпуно нових, преображених, „постапокалиптичних” облика живота и окружења, на које помало подсећа наша савременост у Бору, тако да нам можда остаје само да пронађемо када се, у ствари, десио тај историјски тренутак славног или катастрофалног краја. Да увидимо да се дешава управо сада, или – да га још мало сачекамо. Употребом синтагме „безинтересне самоуправне заједнице” не реферирше се на одређено друштвено-политичко уређење као на узрок проблематизације, већ на директно аутопоетично конструисање позиције хипотетичког мисаоног разумевања укупне повезаности произведене локалности природе и културе на овом конкретном примеру.

¹ Жорж Батај, *Проклети део : есеј из омишле економије : ѿишошња* (Нови Сад: Светови, 1995), 18.

² Исто, 36.

³ О преузимању улога на локалној „сцени” говоримо у ситуацији када се Бор представља као стратешки важно место на Новом путу свиле, када приватизацијом компаније РТБ Бор улази у глобалне привредне и економске токове, фронтове и ривалства између Истока и Запада. „Када космичка позорница на којој смо некада фигурирали постаје већа, ми не одбацујемо идеју ма какве такве позорнице. Уместо тога видимо се као скврчене лутке и, коначно као мрави или бактерије, који још увек изводе представу на истој позорници која се шири. Зато што је то неиздрживо људи трагају за против-симболом, за причом која би некако могла да прође као дословно научна, а која нам ипак враћа нашу кључну улогу у овој драми.” Meri Midžli, „Крај antropocentrizma”, у *Životna sredina: moralni i politički*

Бор има нешто свима познато и доступно, тако рећи универзално усађено у свест и егзистенцију – рупу. Она је најупечатљивији део локалног индустријског пејзажа, као огромна цивилизацијска празнина коју у последње време са намером и алтруистички делимо са свима. Просторна целина испражњена од конкретних употребних вредности и смисла (јер је очигледно непотребна и сувишна, па је у току њена интензивна рекултивација), устаљена у свом историјском трајању, превелика је за било какву санацију а да се макар једнака штета не направи на другом месту. Периферна локација испражњена и од времена – геолошког и друштвеног – уједно је и почетна обесмишљена позиција, као реално онтолошко упориште на којем је рупа тачка ослоњаца линеарног или цикличног животног тока или циклуса, тачка из које све почиње или око које се све врти. Третираћемо је као антропоцентричну и екоцентричну мисаону конструкцију која приказује стања и процесе човека и природе у реалном времену и на конкретном месту, али и као тачку од које се сукцесивно удаљавамо са аналогно тахографски измереним параметрима кретања чију прецизност диспичери у матичним станицама, сходно кафкијанској бирократској традицији, не анализирају, а уколико се и издвоји неки случај, морао би се поново започети исти *процес*.

Наш аналогни тахографски запис помало подсећа на нешто старије мапе неба и има чудну рупу неправилног облика у средини. Изгледа да се увек нешто окреће и бележи око рупе. Белешка нам у овом случају не говори искључиво о позитивним исходима технолошких процеса доминантне привредне делатности, као што се то приказује у јавности, већ о константним и будућим процесима девастације. Ипак, тај песимизам, негативитет, осећај безизлазности из технолошке петље девастације природних ресурса ради преживљавања не сме се искључивати из животног процеса и стања само зато што је нерепрезентативан, већ се мора користити као устаљена противтежа преовлађујућим тржишним принципима надања, испуњавања жеља и привредних планова. Саживљеност са таквим негативитетом из прве руке, необјективно – урођенички наивно, испоручује вам ову компликовану конструкцију проблема хибридне рупе Старог борског површинског копа и као конкретног, физички материјализованог објекта и као, у извесној мери, локалном логиком, персонализоване празнине.

У коегзистенцији локалног становништва и рупе непланирано се формира нова атрактивност – туристичка. Место на којем се проводило радно време у блиској прошлости неочекивано је постало простор слободног времена туриста, који су се чудили величини и бизарности, не разумевајући уложени рад, конкретну историчност рупе, њен локални реални и симболички значај. Задивљеност је у том тренутку постала заједничка, испреплетана од бизарности чуђења и бизарности локалне носталгичне „свођености” са рупом. Ту врло очигледну, из-

азовну и занимљиву тачку прекида „еколошке свести” са „локалном логиком”, испреплетане инструментализације бизарности и носталгије са њеном историјском важношћу, учојавамо из нама савремене иницијалне ситуације саживљености са рупом. Ова претпостављена блискост локалног становништва са рупом угрожава се њеном убрзаном рекултивацијом, због које, услед екстензивне експлоатације других рудника, настаје све више јаловине којом се пуни стари борски коп, тако да у извесном смислу постоји и страх од могућег потпуног попуњавања рупе и њеног нестанка. Била би то иницијална позиција која нам даје извесну улогу³ у тој драми и инспирише даље размишљање, али пре свега поставља дилему: да ли је то што ћемо изгубити ту нама блиску рупу добро или лоше и шта ћемо са другим рупама које се умножавају у околини? Оваква сведена опозиција намерно је више „мистична” него прагматична, више „културно” кодирана него механички програмирана бинарна опозиција, пре свега због тога што је намештена односно већ обликована прецизно утврђеним пројектом и технолошким процесом који ће, као „за пример”, бити завршен рекултивацијом – враћањем терена у првобитно стање. Већ је, дакле, објашњена, тако да је, сходно принципу тумачења културе, који Клифорд Герц означава као „намигивање на намигивиње”, потребно објашњавање објашњења, како бисмо успоставили једну комуникациону везу, додуше, са сложеном инфраструктуром.

Користи од експлоатације рудних богатстава је, историјски гледано, очигледно било, само је питање какве и ко је колико добио; да ли је добијена вредност рационално и праведно расподељена и искоришћена; да ли је макар део искоришћен за концепцију одрживости природних ресурса и заједнице, а да то није било само симболично, као што је и ова рекултивација – крпљење рупа? Остаће, извесно је, те празнине и девастирани предели. Лутаће и шириће се по околини. А неко ће, и то је извесно, изгубити једну блиску празнину, коју је стварао, од које се живело, на којој се радило и живело.⁴ Природа, једнако као и људи, уосталом, проналази своје токове и пукотине. Људи опстају и преживљавају на ободима девастираних пејзажа, у таквим, „другачијим” околностима и ти пејзажи им могу постати у извесном смислу важни. Другим речима, и у таквим „неприродним” окружењима и ситуацијама је могуће производити и изводити извесна шира значења и приписивати себи улоге од „историјске” важности.

Рупа сама, природним процесима, клизиштима, почиње да једе град који је стварао и постаје органски и физиолошки жива. У њој је похрањена колонијална историја града, цело село Бор, готово цела раднична колонија Француског друштва Борских рудника, обрушило се све са литице, као да никоме до тога није стало. Изгледа да није било тешко заборавити на прву колонијалну управу да би се ускоро успоставила слична. Прилагођени смо, а већ зрели за нову рекултивацију и враћање у првобитно стање промењеног састава и исцрпљених вредности.

izazovi, pr. Jelena Đurić, Srđan Prodanović, Predrag Krstić (Beograd: Službeni glasnik: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2012), 29–39.

⁴ Притом треба разумети дубину и комплексност рударског посла и живота која је повезана са целокупним техничким и технолошким циклусом, јер је реч о привредној грани у којој су потребна дугорочна (некада деценијска) улагања да би се достигла исплативост искоришћавања, тако да су наднице углавном и константно ниске у односу на тежину посла и ризик угрожавања живота. У таквом свакодневном мукотрпном и тешком, ризичном физичком раду развија се висок ниво солидарности међу рударима, као и константни осећај преживљавања. У том смислу је и адекватна батајевска „органска” генерализација потрошње као луксуза у односу на уложени рад потребан

за преживљавање, која на крају обликује специфичан облик радничке културе карактеристичне за локалну заједницу.

Боље речено, у сталној смо промени и драматичним обртима, како бисмо играли какву-такву улогу у тренутку када се „наш познати свет” преображава и нестаје. Да ли бисмо у том случају могли рећи да, у ствари, не губимо ништа? Или нам се тиме одузима и могућност да мислимо о том дуготрајном и суморном процесу одузимања од природе, једнако колико и од културе? Да ли се у том смислу некаква равнотежа одржава међусобним исцрпљивањем и преживљавањем? Можда ћемо сачекати да те празнине, сада већ као извесни саставни делови наше људске природе, новим онтолошким заокретом, разумевају нас?

Град Бор има отворени површински коп, рупу са ивицама и ободом као уоквирену студију случаја – урбану и индустријску, просторно планирану целину која је и услов и последица његовог постојања, али и његов најупечатљивији „празни означитељ”, којем непрестано додајемо значења. Између услова и последица планираног стварања нечега што на крају неће имати никаквог садржаја и чему ћемо приписивати значења и смисао, налази се историјски процес реализације тог ничег – процес који се одвијао на одређеном месту, у историјским и друштвеним околностима којима разумевањем придодато тумачења и значења, вредности и функције. У овом случају, са искреном намером и директном експлоатацијом насловљене теме, настојимо да рупу ослободимо свих тих значења и веза, тако да може да остане онаква каква је без нас и наших асоцијација, каквом је знамо и памтимо, чему је сама својим универзалним физичким законима, у корелацији са нама и нашим културним диверзитетом (научним, техничким, технолошким, радничким, грађанским ...) тежила – извесном крају технолошког и сазнајног циклуса, са повременим клизиштима као изненадним обесмишљењима услед лоше планираних стаза (метода) којима извозимо „мисаону руду”. Тежићемо објашњењу које ће на компликован и комплексан начин дати један једноставан закључак са циљем и једином преосталом могућношћу у оваквој ситуацији – интерпретативном конзервацијом површинског копа у Бору.

Рупа је овде јако „упадљива”, док је на другим местима, као интимни, нежељени и отрпљени друштвени производ – скривена. Неко ће је сматрати опасним руглом, неко извором зараде, неко згодним простором за депоновање, неко добро указаном приликом за рекултивисање, политичком и туристичком атракцијом, уметничком инспирацијом, а неко, можда, каквим-таквим културним наслеђем. У сваком случају можемо сматрати да, као таква, има и извесних сазнајних потенцијала а не само привредних, економских, културних и друштвених. Надајући се, потајно, да ћете је открити и препознати и код себе или у неком свом окружењу, можда макар на озонском омотачу, или као рупу у зиду коју зовемо прозор, одлучно крећемо стазом универзализације, зато што нам је доста те искључености из глобалних токова географски изоловане, историјски партикуларне „локалне логике” репродукције производних одно-

са, поделе рада и редистрибуције добара, која утиче на целокупни друштвени и културни систем; доста нам је тих замршених, скоро необјашњивих друштвено-историјских веза између „рационалног” искоришћавања локалних природних ресурса у име „стопе привредног раста” и њиховог утицаја на друштво и његову животну средину, која све више изгледа као ирационални луксузни трошак током празничних дана. Упориште те клацкалице лежи на апсурду као поступку интерпретативног онеобичавања.

Рационалне и ирационалне динамичке везе друштва, привреде, економије и културе директно зависе од искоришћавања природних ресурса и неминовних друштвених последица – сваковрских загађивања животне средине, нарушавања здравља, одузимања смисла постојања; у вези су са процесима експлоатације рада, свеобухватним и комплексним обезвређивањем као „свођењем на апсурд”, са одузимањем смисла и тим празнинама, отвореним пустим просторима, јаловиштима, планирима и рупама као „палеоиндустријским” пејзажима. Стога ће борска рупа, као просторна целина, бити и терен етнолошког истраживања: покушаћемо да уђемо у ту универзалну редистрибуцију апсурда из још увек специфичне антропоцентричне перспективе, са „надмодерне” позиције или из замишљене улоге урођеника неместа.⁵

Да би се попунила једна празнина, настала сада наизглед безобзирним израбљивањем, мора се направити друга, која настаје наизглед једнако безобзирним израбљивањем или, што је вероватније, знатно технички и технолошки напреднијом и драстичнијом експлоатацијом. Реченица делује логично, с тим што је намера да се поменутом безобзирношћу истакне значајно одступање од претпостављеног „обзирног” плана привредног раста и профитирања, а то што је само „наизглед” безобзирно, што нам се таквим чини у нашој савремености, у основи је имало некакав план контроле искоришћавања ресурса, али се резултати тог плана нису остварили или се нису испољили на планирани начин, зарад истих незаситих интереса који су се пролонгирани транзицијом, нестајали у компликованим процедурама стабилизације, реструктурирања, приватизације и који се, свеједно, „свемоћном” људском природом остварују на неком другом месту и у другом времену, приближавајући се свима нама као претећа празнина и нова пустош. Мора се притом признати да се, још увек, због тога не може заузети одређени став, с обзиром на то да се план рекултивације старог копа, на којем су радиле генерације инжењера, ипак остварује и да се тиме сасвим извесно завршава и та прича и један технолошки циклус. Међутим, шта ће бити са другим коповима у нашој непосредној близини, с Великим Кривељом и Церовом, који су у овом тренутку знатно већи од Старог борског копа?

Безобзирност доводи до бесмислености. Без реализоване и конкретизоване уравнотежене бригае о другима и својој околини, културном и биолошком диверзитету, свака производ-

⁵ Концепција надмодерности изведена је, на основу убрзавања времена, преобила исконструисане историчности и окупирања јавних простора искључиво тржишном актуелношћу и концепцијама маркетиншке репрезентативности, у есеју „Блиско и далеко” Марка Ожеа (Mark Ožé, *Nemesta : uvod u antropologiju nadmodernosti* (Beograd: XX vek, 2005), 31–32), и искомбинована је са његовом концепцијом неместа у синтетизовану критичку позицију „урођеника неместа” у тексту „Индустријско наслеђе у индустрији наслеђа” (Драган Стојменовић, *О фото-документацији Француској друштва Борских рудника* (Бор: Народна библиотека Бор, 2020), 11–40).

на интеракција постаје експлоатисање, изабљивање ради тренутне добити и његово устаљено понављање оставља за собом пустоши као последице мегаломаније индустријализованог „друштва изобиља”. О каквом „вишку вредности” као заједница можемо мислити у заиста уско детерминисаном систему профита и ренти које директно зависе од неплаћеног рада? О каквом „здрављу” можемо мислити без „еколошке свести”? Да ли заиста зарадом можемо платити лечење и здравље? Да ли смо заиста исплаћени за сав рад и живот у загађеној средини, толико да не би требало да се осврћемо или директно сведочимо о непоштовању неких основних принципа услед прелажења преко симболичких и нормативних граница угрожавања здравља људи и животне средине? Како све то утиче на социјалну екологију и локалну културу? Можда такво исцрпљивање доводи до стварања нечег застрашујуће великог и задивљујућег што условно речено нема никаквог садржаја – девестираног пејзажа у којем се гаји нада, узгајају нојеве, премештају гробља по ко зна који пут и прави стратегија развоја „еко-етно” туризма? Надамо се да овим не исцрпљујемо и вашу пажњу, пошто је сада сасвим очигледна намера да се тематизује нешто важно, не нужно и искључиво вредно, нешто што можда само „наизглед” нема никаквог „конкретног” садржаја. Директно речено, полазиште јесте искоришћавање природних и културних ресурса, које оставља за собом рупе и пуне просторе, али су исходи изгледа универзално бесмислени, тако да се напакон окрећемо њима, покушавајући да разумевамо њихову сазнајну важност.

Репродукује се и редистрибуира, дакле, некакав систем који ствара празнине и оставља пустош, док се произведени вишак искључиво финансијске вредности не задржава у заједници планираним улагањем у јавна добра и квалитет живота, него већим делом одлази власницима и бројним посредницима у пословању са јавним и природним добрима. Где је ту план? Које остављамо те празнине које производимо и које постоје да би се испуњавале другим празнинама? Шта ће остати када исцрпимо све те „вредности” и зашто последицама као реалним „вишковима” дајемо овакву тематску „важност”? Како би нам, у овом конкретном случају, свођење на апсурд допринело у сазнајном смислу? Можда тако што бисмо ту празнину и „велико ништа” могли сматрати „нашим” друштвеним дохотком и зарадом за поверење које смо дали концепцији надања, развоја и напретка, али без преузетих моралних обавеза, солидарности и етичких полазишта ограничавања експлоатације зарад друштвене, културне и природне равнотеже и одрживости? Да ли се онда рекултивација може посматрати као, условно речено, адаптивна технологија или само као симболички чин враћања терена у „првобитно стање”?

Када се живи поред рупе, то велико ништа и та празнина се, све до коначног испуњавања другом непотребном огромном количином ничега, затрпава непотребним и одбаченим, поне-

кад и невидљивим симболичким садржајима, отрпљеним прекорачењима вековног загађивања, компромисима „еколошке свести”, смислом свакодневног живота или „друштвено несвесним” остацима очекивања „бољег живота”. Значајан део друштвене добити из рупе – финансијских средстава директно уложених у јавна добра – на крају нестане у истој таквој, бесмисленој празнини као што је ова. Да ли је то још једна рупа на коју би требало да обратимо пажњу? Да ли она има дупло дно као мађионичарски шешир? У процесу „пресипања из шупљег у празно”, на принципу „спојених судова” настајао је и нестајао тај „проклети део” политичке и сазнајне економије (експлоатацијом искључиво „корисних” тема) – „проклети део” који се једнако безобзирно трошио и односио, тако да се више није разазнавало који је сегмент живота постајао празнији, физички – материјални или друштвени – нематеријални. Сада знамо да ће то велико ништа затрпати производња других празнина, бушењем нових рупа, проширивањем старих и експлоатацијом нових рупа и копова које ћемо ускоро добити у околини, мада још увек нисмо сигурни да ли ће се тиме заиста а непотребно затрпати ова постојећа, нама блиска празнина и колико ће то бити погубно или корисно за нас који смо са њом расли протеклог века – одрастали тако што су простори детињства и проживљене историје нестајали ерозијом у рупи за само пар година. Можда је развојно гледано то био простор нестајања детињства човечанства – сазревање, одрастање и нестајање глобалних размера. Нама, „урођеницима неместа” који смо савременици „гропе” (или „гауре” – рупа на влашком) делује „нелогично” (због многих других примера немара према јавним добрима) то што се она све брже попуњава и прети да нестане као важан део града и рударења, неких већ персонализованих историја једног хибридног објекта и феномена. У међувремену смо добили доста тога у културном диверзитету и „симболичкој” размени, што је потпуно у духу нашег места, али како ћемо се носити са тим уколико се оно не сматра заједничким местом за живот, већ само пролазном станицом, на којој можемо лако замислити љубазног пензионисаног отпремника возова који, још увек из љубави, у изношеном службеном оделу, посматра композиције различитих вагона и живи у службеним просторијама које су изгубиле своју „логистичку” функцију. Ипак, на том путу или на тој станици, морамо некако опстати уз помоћ рекултивације и редистрибуције поменутог апсурда и разматрати га са становишта сазнајних потенцијала – искористити све те локалне одлике и „унутрашњу” логику система како бисмо сам апсурд као материјалну актуелну просторност, емпиријски и материјалистички поставили и као метод својеврсног „теренског” истраживања места коме свеопшта „рационализација” прети „нестанком”.

Сада смо сведоци тога да се рупа заиста смањује; не видимо директно одакле је друга празнина, али изгледа да „ради”, без обзира на то што је део нама блиски свет, па нестају Ста-

⁶ Реч је о селима и градским општинама на територији Града Бора која су директно угрожена последицама актуелних пројеката рударења. Кривељ је село у непосредној близини рудника „Велики Кривељ”, који се експлоатише површинским откопавањем од осамдесетих година XX века и којем у овом тренутку прети колективно исељавање. Метовница, Слатина и Брестовац су села тренутно најближа новом кинеском руднику на богатом рудном телу Чукару Пеки.

⁷ „Vučić o загаđenju: 'Vazduh je lošiji za onoliko koliko nam je standard viši'”, *Blic* (15. 1. 2020), preuzeto 20. 1. 2021, ;<https://www.blic.rs/vesti/drustvo/vucic-o-zagadjenju-vazduh-je-lošiji-za-onoliko-koliko-nam-je-standard-vedi/xnpsqlb>; Aleksandra Popović, „Prikrivanje podataka o загаđenju еколошки суицид под патронатом државе”, *Danas*

ра колонија и насеље Север – свет који се сада зове Кривељ, а сутра ће се звати Слатина, Метовница или Брестовац.⁶ Због тога морамо искористити још само ту коначну опцију рационализације бесмислености која друштву оставља искључиво безинтересну сазнајну вредност, искључујући га из процеса одлучивања, „ирационалне” економије убирања профита, безобзирности експлоатације природних ресурса, бахате карневализације и сапунизације политичке сфере, која све то омогућава, а од остатка становништва захтева да се сви колективно жртвују тако што ће пристати да трпе константно загађивање, експлоатацију свог рада, живота и животне средине. Бесмисленост политичких одлука које померају дозвољене границе загађења ваздуха у корист загађивача право је лице такве јавне политике. Изјава председника Републике: „ваздух нам је лошији за онолико колико нам је стандард виши”⁷, своје мишљено тежиште држи на претпостављеном финансијском животном стандарду, а не на равнотежи у животном стандарду, а као реакцију и решење уводи повећавање дозвољених граница загађења ваздуха, односно и управо снижавање тог и тако ниског животног стандарда. Без ваздуха се преживи неколико минута, а без животног стандарда се преживљава.

У том распону између рационалне економије привреде и преживљавања, чекао се момент када су се у повољној констелацији нашли кључни елементи савременог друштва: растурене институције радничког организовања, дубока поларизованост друштва и сада већ, након исцрпљивања вишедеценијском транзицијом, изражена амбивалентност према јавним интересима. Деградирају се са извесном намером јавни, еколошки, привредни и егзистенцијални планови, у сваком смислу, тако да, парадоксално, бесмисленост може имати сазнајну вредност колико и друштвени или уметнички концептуализовани апсурд, на пример, који у овом случају можемо посматрати као наш реалан животни апсурд – велико ништа које опстаје и остаје, очекујући нашу жртву у уметности, науци и свакодневной егзистенцији. Друштвени апсурд има своју техничко-историјску компоненту концептуализације а уметнички – културно разгранату и вредносно потврђену употребу аутореференцијалности и корисност директног извођења у нашој савремености. У том смислу, било би можда корисно размишљати о техничко-историјској компоненти, која апсурдност не узима као оперативни појам због тога што, уопштено, он нема никаквих практичних и употребних вредности али га, као што видимо, може створити, тако да га ипак на неки начин „изводи” и „производи”. Апсурд је тако директан и очигледан, само треба размишљати о начинима његовог „извођења” и испољавања, можда и о креативној замени улога које нам се намећу у таквом сценском извођењу. Он ће постојати и када ми нисмо у Бору, постојаће независно од нашег сазнања, као културноисторијска емперијска чињеница коју тек треба да откријемо. Постојаће као универзална категорија сада

већ глобалне илузије о напретку и могућности акумулације вредности без дељења. Постојаће, коначно, и тако што рачуна на нашу пасивност. Чекаће нас, дакле, и у будућности, не само у сећањима. Можда је управо то условило реакцију у виду концептуализације апсурда у уметности као могућег безинтересног приступа неком садржају који је упадљиво бесмислен и испразан, али претећи, стога изоловано неутрализован, ограђен као опасан, на крају и као критички добронамеран – само зато што је слабо разумљив и политички неупотребљив. Приметићемо да се такав однос према апсурду и апсурдности прелива на уметничке концептуализације бесмислености, па се она баш и не сматра посебно наративно вредном и употребљивом, осим у критичким закључцима, више као „збуњујући” него као конструктивни догађајни или естетски чинилац. Међутим, интегрално постављен у Бекетовим делима, на пример, апсурд и данас опстаје и ишчитава се као немушт, неизрецив или неименљив, авангардан, да не би био разоткривен као чист реализам, онакав „какав јесте” и као незаобилазан у безнадежном тражењу смисла или препознавању друштвених вредности презрених уметничких или сазнајних истина. И такав апсурд, као и рупа, у ствари, долази из будућности. У том смислу су и фотографије на таблама у овом броју *Бележнице* изабране с намером да прикажу нашу будућност – уместо да „окидају” сећање, оне треба да подстакну тренутну реакцију и активност утицаја на будућност.

Покушаћемо да апсурд и апсурдност у овом случају „применимо” у том безинтересном интегралном облику, са извесним сазнајним симпатијама према њему, и да га повежемо са историјски релевантним објектом локалне културе – рупом (Старим борским копом) и оним што она „садржи”, чиме се пуни, са оним што неко сматра да недостаје и апсурду и рупи, производњом још веће количине ничега, празнином која зјапи свакодневно и која се репродукује на њеним ободима и у њеној близини. У том смислу делује претећи то што се попуњава другим непотребним садржајима и што постепено нестаје на том месту, опстајући негде у близини. Посматраћемо апсурд и рупу као нашу физичку локацију и део животног простора. Својом величином и истрајношћу она парадоксално скрива и разоткрива систем репродукције капиталистичких односа, у којем је апсурд артифицијелни цивилизацијски објекат, а не појам или феномен, реторички алат, не филозофски концепт, нихилистички или егзистенцијалистички. Тако опредељен, није више условљен нашим сазнањем и сада постоји независно од нужности нашег сазнања, као и сви други објекти, само наизглед је саморазумљив и његова нужност постојања није у нашој свести, перцепцији или разумевању, већ у његовом безинтересном опстајању и постојању, које може да нас погоди и у које можемо да упаднемо. Апсурд као рупа и празнина, дакле, део је цивилизацијске заоставштине који најчешће опажамо, осећа-

(8.12.2020), preuzeto 20. 1. 2021, <https://www.danas.rs/drustvo/prikrivanje-podataka-o-zagadjenju-ekoloski-suicid-pod-patronatom-drzave/>. J. Subin, “Zagađeni vazduh odjednom postao ‘prihvatljiv’: Agencija za zaštitu životne sredine na svom sajtu promenila granične vrednosti”, *Novosti* (9.12.2020), preuzeto 20. 1. 2021, <https://www.novosti.rs/vesti/drustvo/942950/zagadjeni-vazduh-odjednom-postao-prihvatljiv-agencija-zastitu-zivotne-sredine-svom-sajtu-promenila-granicne-vrednosti>.

⁸ Смелост да се концепција текста води универализацијом проблема отворених копова мотивисана је и емотивно, открићем (2012) презентације о судбини рудника Пајн Поинта и истоименог насеља на северозападу Канаде, који је имао свој површински коп, настао експлоатацијом руде олова и цинка у периоду од 1952. до 1988. Видети: <https://pinepoint.nfb.ca/>.

⁹ Maršal Salins, *Zapadnjačka iluzija o ljudskoj prirodi : sa osvrtom na dugu istoriju hijerarhije, jednakosti i sublimacije anarhije na Zapadu i uporednim zapažanjima o drugačijim shvaćanjima ljudskog stanja* (Beograd: A. Goljanin, 2014), 19.

мо и напoкoн сазнајемо чулима, органима, „стомаком”, понекад, а у нашем случају и најчешће, „плућима”. Апсурд и рупа се на крају тако лако прожимају и мешају да стварају довољно празног простора за настајање локалног колектора за колективно несвесно – место сећања на пасивност и потискивање искустава, сазнања, прошлости и будућности у садашњости и нашој савремености. Та метафизика апсурда и реалитичност бесмилености безобзирне експлоатације природних ресурса дају нам наду да их макар можемо разумевати, док се хране нашим животима, нашим сећањима, нашем материјалном и нематеријалном културом. И, као што апсурд и рупа једу нас, пошто смо их, делом, створили, док можемо, грицнућемо мало и ми то велико ништа, питајући се: шта ћемо на крају добити када ту празнину и то велико ништа сравнимо са земљом? Да ли ћемо се напoкoн тиме заситити? Вероватно нећемо, јер она није више ни као таква наша, али ћемо засигурно добити као заоставштину прегршт сличних апсурда и рупа. Да ли се тиме очекује признање „логичке грешке” која принудно активира општи „ресет” да би се покренуо исти систем?

Покушај универализације је у темељу односа које проналазимо у концепцији илузије о „људској природи” као оној која тежи да покори или превлада природне услове животне средине. Можда је наведена представа о људској природи исувише огољена и похлепна, антропоцентрична, али надамо се да се може усвојити и као добра критичка позиција, коју свакако можете и психологизовати, доживети је као својеврсну адаптивну субјективистичку интерпретацију знатно озбиљнијих теоријских и реалних еколошких проблема који би се, можда, адекватније решавали са позиције екоцентричности. Међутим, с те позиције, апсурд би био невидљив.

Понекад је, не замерите, немогуће заузети дистанцу према теми када, условно речено, живите од ње; немогуће је одвојити се од себе и свог непосредног окружења, тако да ћемо можда коначно и у теоријском смислу истањити границе између природе и културе, више техничким поступком који има одређени циљ (аристотеловски *poiesis*).⁸ Људска природа коју овде разматрамо синтетизована је из опозиције природе и културе, карактеристичне за антропоцентричне западњачке културе, које теже покоравању природе и које се не могу мерити са другим културним традицијама по „презиру према човечанству, по том непрекидном скандалу људске похлепе”⁹. У том смислу, искуствено материјалистички приступ култури у глобалним токовима, поред нормативних закона тржишне економије, преузима и стратедије симболичких обележавања култура и територија (нпр. трагање за „културним језгром”, што је овде усвојено заједно са западњачком илузијом „људске природе”, која се упорно испољава према искоришћавању природних ресурса). Такви приступи односно теорије, поред оперативно-

функционалних улога почетака и краја технолошких процеса у реалним историјским контекстима, културама придају и симболична значења језгра или завичаја, са могућношћу измештања значења центра и периферије у односу на, на пример, искоришћеност животне средине. Таква испреплетаност реалних и симболичких функција глобалних токова нам омогућава, може се рећи, и механичко преузимање тог техничко-технолошког модела затварања циклуса исцрпљивања природних ресурса и измештања „културног језгра” приликом ове специфичне „производње локалности”¹⁰, у нашем случају више као сазнајног критичког модела представљања устаљености живота у девастираној средини палеоиндустријског пејзажа са рупама и јаловим пустошима као етнолошког терена, него као смисленог и одрживог или развојног културног, политичко-економског или еколошког концепта. Због тога са намером и по „обичају”, са извесним сазнајним еланом, мешамо проблем са методом, историјску материјалност са интерпретацијом тј. продукт површинске експлоатације руде (рупа) са изгледа извесним, историјски материјализованим поступком свођења на апсурд, иако би можда нека стимпанк футуристичка визија била прихватљивија ширем кругу заинтересованих. Надамо се да је свођење на апсурд филозофски и уметнички већ довољно утемељен поступак да бисмо могли рећи и да је сазнајно и релацијски „операбилан” на овом конкретном, борском случају.

Културна екологија нам у тој намери такође може помоћи, тако што ће нам обезбедити алате за детаљну анализу специфичности локалне културе, настале у интеракцији са индустријски окупираном и девастираном околином, не баш онако како је замишљена и примењена на премодерним традиционалним друштвима у „природној” средини, већ у „културно-историјски” реално индустријски-природној. Културна екологија је „хеуристички изум” антрополога Џулијана Стјуарда, којим се омогућава разумевање утицаја природне средине на културу односно откривање процеса прилагођавања – својеврсних адаптивних интеракција одређене културе и животне средине, у којој човек опстаје као „надоргански” чинилац културе који једнако утиче и на „нит живота у његовој укупности” и на себе самог.¹¹ Биолошке, физичке и културне одлике интеракција у одређеној животној средини обично су крајњи циљеви културно-еколошких истраживања, при чему културне обрасце не можемо изводити „генетски”, на основу биолошких објашњења, и додељивати им „органске” карактеристике, већ се мора прецизније одредити шта је основна јединица проучавања. У овом случају „живе рупе” или „материјализоване апсурдности”, то јесте проблематично, али је сазнајно изводљиво на конкретном примеру и терену. Ова основна јединица проучавања, хипотетички подложна синтетичком уопштавању девастације и експлоатације свог окружења у поменутој „технолошкој петљи”, у социјалној екологији је сведена на појам заједнице, за коју Џулијан Стјуард каже да је као појам

¹⁰ Ardžun Apaduraj, *Kultura i globalizacija* (Beograd: XX vek, 2011), 265–296.

¹¹ Džulijan Stjuard, *Teorija kulturne promene : metodologija višelinijske evolucije* (Beograd: BIGZ, 1981), 53–60.

¹² Isto, 56.

апстрактна и бесмислена!¹² Покушаћемо да разумемо ову изјаву на врло конкретан и надамо се сазнајно релевантан начин, тако што ћемо се трудити да одредимо да ли претпостављена заједница успева да оствари и сачува своје заједничке интересе, међу којима је најважнији живот у здравом окружењу. У конкретној ситуацији немара и бесмислености, морамо поставити питања која укључују и одлучујуће друштвено-политичке чиниоце одређеног стања. Да ли су ингеренције политичких представника усмерене ка заступању локалних јавних интереса и животним стандардима или су јавни интереси занемарени и заиста остављени биолошким одређењима културе пуког опстанка и преживљавања?

Трагаће за „универзалним законитостима”, у овом случају, односиће се пре свега на главну линију привредне делатности коју омогућава природна средина са својим богатствима и на несагледиве последице инвазивне индустријске експлоатације, док ћемо у „културно језгру” заснованом на превасходно таквом начину привређивања откривати његове посебне одлике и појаве – откривати га као културно језгро у технолошкој „петљи” експлоатације и девастације. Природни услови су свакако и физички, имају своја ограничења и границе до којих су искористиви, тако да и степен искоришћавања ресурса утиче на промене и развој тог „културног језгра”. Стога би било корисно разматрати важност историјских чинилаца кроз друштвено-економске формације, покушавајући да разумевамо степене политичких и идеолошких утицаја на саму животну средину, али и на свеобухватну културну специфичност тог „културног језгра”, насталу у тим испреплетаним процесима. Џулијан Стјуард је споменуто „културну екологију” поставио и као проблем и као метод¹³; тој теоријској поставци можемо додати још и интерпретативну дилему између „порекла” и „последика”, која инспирише критичку позицију разматрања постављене теме, доживљаја бесмислености искључиво економског и привредног детерминизма, инвазивних технологија експлоатације животне средине и доспевања у апсурдну ситуацију немогућности њене било какве рекултивације без даље девастације. Позиција са које разматрамо постављени проблем има дакле утемељење у нама савременој стварности, актуелизованој садашњости. Полемички разматрајући концепцију специфичних стваралачких „културних образаца” којима заправо култура утиче на средину, док је сама средина споредна и „неделатна”, са извесним опрезом долазимо до „културно прописаних начина” коришћења животне средине – до извесних нормативних ставова и вредности по којима „се целокупан образац технологије, коришћења земље, земљишне својине и друштвених обележја сматра у целини изведеним из културе”¹⁴. С обзиром на то да смо у уводу покушали да исцртамо искуствену линију од „рационалности” и нормативности до „ирационалности” и безобзирности експлоатисања животне средине, покушаћемо да уведемо и један облик сазнајног

¹³ Isto, 64.

¹⁴ Isto, 65.

„веровања” у могућност затварања технолошког циклуса враћањем у првобитно стање односно у могућност рекултивације девастираног земљишта као апсурдног процеса и ургентног позива на директно деловање у нашој савремености. Са друге стране, морамо се осврнути и на постојање пропуштене могућности конзервирања и заштите Старог борског копа као просторне целине и врло специфичног индустријског пејзажа у склопу индустријског наслеђа и рударске/радничке културе.¹⁵ Биће ипак немогуће приказати заиста импозантну технолошку и техничку повезаност у областима рударства и металургије, које су успеле да створе сасвим специфичну, по неким „моноиндустријску” структуру, али можда би се пре могло рећи – задивљујућу „друштвену екологију” и историју.

Пред нама је значајан јубилеј – стогодишњица постојања Старог борског копа.* Покушајмо због тога да одржимо ведрину и полет према теми и у приступу овом значајном јубилеју, пре свега зато што смо навикли на све то, што желимо да јубилеј несебично поделимо са вама, очекујући да ипак дестилацијом кондензујемо његову сазнајну вредност и продискутујемо о почетку и овом јубилеју док још увек постоји.

**** Од открића рудних налазишта и почетка њихове индустријске експлоатације у Бору до технолошки организоване површинске експлоатације руде протекло је безмало двадесет година. Првобитна технологија рударења, започета 1903. у Шистековом окну на Чока Дулкану, била је јамског типа и преовладала је све до периода реконструкције рудника након Првог светског рата. Од 1909. на Чока Дулкану почиње искључиво ручна експлоатација, скидањем првих површинских слојева тог рудног тела, који се нису могли бити откопати јамским радом. Површинска раскривања руде радила су се убрзо парним багерима, а први багер фирме „Koppel” уведен је у производњу 1915, тако да се тада први пут помињу и његови скромни учинци. Планирани и систематични припремни радови на површинском копу Чока Дулкан почели су 1922, а најстарији сачувани извештаји о раду и производњи су из 1923, док се прва производња из посебног површинског ревира бележи 1924. Прве организоване радове на раскривци рудног тела, по извештају из јула 1923, обављала су три парна багера, који се услед разрађивања и вулканског стеновитог земљишта кваре, али се механизација постепено прилагођава и набавља се нова. Радне етаже су прилагођаване технологији рада – бушења, утовара и транспорта углавном парним машинама: бушење бушилицама са компресорима, утовар – багерима, а транспорт – парним локомотивама са вагонетима. На почетку је раскривка била трошна, али се продубљивањем налазило на стене које су се разбијале експлозивом. Што се више иде у дубину, због функционисања транспортних и радних етажа, коп се непрестано шири. Како ископавање напредује по дубинским kotaма до извесног степена ископшавања рудног тела, повећава се и проценат племенитих метала по тони, самим тим и исплативост експлоатације. Претпоставља се да су рудна поља (у извештајима обележена словима а, б, ц) повезана на нижим kotaма, тако да се у производњи комбинује јамска и површинска експлоатација. Пажљиво се планирају извозни колосеци, косине етажа и подграде раскопа, а јаловина са раскривке користи се као засипни материјал за јаму.**

¹⁵ О индустријском наслеђу више у: Слободан Наумовић, „Ресурс од кључног значаја: индустријско наслеђе Бора виђено из перспективе индустријске археологије, етнологије рударства, политичке антропологије и визуелне антропологије”, у *Добро је за мишљење, али је компликовано за јело: недовољно јасни појмови и појаве нашег замишљања, шумачени из ула етнологије и антропологије*, пр. Д. Стојменовић, 75–111 (Бор: Народна библиотека Бор, 2013).

¹⁶ „Izveštaj za septembar 1924”, u *Površinski kop u Boru : 1923–1941.: arhivska građa* (Bor: Časopis „Bakar”, 1986), 35.

¹⁷ Isto, 51–55.

¹⁸ Isto, 141.

На котама које су неприступачне парним багерима откопавање се обавља „ручно”. Упоредо се обављају и истражни радови тако да се откривају нова лежишта Огашу попи, Тилва мика и Тилва рош, на која ће се проширити даља површинска експлоатација. Узорци златоносног кварца узетог на Тилва рошу указују на жилу која је имала 9 г злата по тони¹⁶ односно 12 г злата и 2,68 г бакра по тони (по следећем извештају за октобар 1924). Најчешћи проблеми у том периоду били су у вези са радном снагом, која је често обустављала и напуштала рад због тешких услова рада и незадовољства висином личних доходака, али и због временских услова током касне јесени и зиме, када су се парни багери, бушилице и ударни чекићи често залеђивали због кондензоване воде у цевима. У том почетном периоду, 1924. и 1925, од механизације на копу је радио пет парних багера (од којих су „Egie”, произвођача Viscugus Egie, и још три „Копела” били гусеничари, а пети је био карактеристичан по томе што се кретао шинama), три парна чекића X–70, парна локомотива са 40 вагона (од којих је било могуће користити само одређени број, најчешће десетак). Просечни радни учинак радника у једној смени био је 4,56 т материјала по раднику, док је, на пример, у априлу 1925. на копу произведено 6.668 т топиве руде, за коју је искоришћено 334 г експлозива по тони руде.¹⁷ Почетком тридесетих година површински коп се шири према истоку, ка рудшту Тилва мика и западу, према насељеној зони села Бор и колонији, тако да минирање и децентрације представљају све већи проблем. Током економске кризе тридесетих година XX века, значајнији губици се спречавају експлоатацијом рудног тела Тилва мика бр. 2¹⁸, које остварује добар принос руде. Због техничких (малих капацитета механизације) и финансијских проблема, обустављена је производња на површинском копу од 1935. до 1937, али се свакако планирао даљи рад чишћењем централног откопа и раскопима јаловине, репарира се механизација, планира се проширење копа и изграђује нова инфраструктура на површинском копу, инсталирају се нови колосеци и нови извозни пулт „Свзница”. Нови циклуси радова на копу успешно су започети почетком 1938, али се убрзо, већ следеће године, због почетка Другог светског рата поново смањује производња, мада се не прекида са радом. Укупни приходи са површинског копа су око 10% од целокупне производње руде. Након окупације 14. априла 1940, током Другог светског рата, на површинском копу наставља се несметано са радом, док су други, углавном металуршки погони били оштећени минирањем. Окупатори знају да ће планском површинском експлоатацијом смањити трошкове производње руде, тако да је проширују и истражују нова рудна поља. Окупатори Немци 1942. пројектују нови коп на Тилва мики и поред Чока Дуљкана експлоатишу и Тилва рош. Да би постигли већу продуктивност на тешким пословима у руднику, отварају и радне логоре, у којима је током окупације био сталан прилив принудних радника не само са ових простора, већ и из Мађарске, Италије, Грчке, Пољске, тако да их је било од 10.000 до 12.000. Пред крај рата производња опада, тако да се пред крај 1944. поново обустављају радови на површинској експлоатацији. Током окупације, од 1941. до 1944. у Немачку је отпремљено 11.953 т анодног и 14.268 т катодног бакра, 6.375 т бакренца, 571, 5 т цементног муља, 5.340 т концентрата бакра и 59.175 т концентрата пирита, као и 2.094 кг злата, док су током повлачења однели још око 307 кг злата. (Кордић, 84) Након рата, Народна ослободилачка војска Југославије преузима Борске руднике и уводи своју принудну управу, која има задатак да обнови производњу. Највећи проблеми били су инфраструктурни и металуршки, док се производња руде обављала више јамском него површинском експлоатацијом. Планском привредом и увођењем петогодишњих планова 1947. постижу се значајни резултати, али се увиђају и озбиљнији недостацици у погледу савремене техничке опремељености и технолошких процеса. Упоредо се развијају и јамска и површинска експлоатација. Започиње се изградња нове свознице 1949,

на западној страни Тилва мике, која ће почети да ради 1953. и биће у функцији све до 1972. У јуну 1950. усвојеним Законом о управљању државним привредним предузећима, управљање се поверава радничким саветима (централни и погонски) и управним одборима, који су се бирали на годину дана. Током Прве фазе реконструкције и изградње рудника, од 1954. до 1961. највећи проблеми били су са новом планираном раскривком и досезањем веће дубине на рудном телу Тилва рош. Проширивањем површинског копа, због физичких и механичких особина земљишта, показало се да су неопходни мањи завршни углови од планираних, тако да су спроведени реконструкција и проширење. Нови план експлоатације и пројекат површинског копа припремљен је 1957. и њиме се прелази са брдског типа копа на дубински, зато што се ниво ископавања спустио испод нивоа тока Борске реке (која је била на коти 325 м). Тим пројектом предвиђа се и обнова механизације већег капацитета, која није текла по плану: од 20 камиона стиже само 6, а од 3 наручена багера стиже само један. Скоро иста ситуација је и са бушилицама, тако да је раскривка значајно заостајала у односу на ону која је предвиђена планом, али је и поред тога продуктивност рада порасла за 16%, због специфичне организације Покрета за високу продуктивност рада односно ударништва. По завршетку те Прве фазе ипак се постижу жељени резултати и у року се отварају планирани инфраструктурни индустријски објекти и борско, мајданпечко и праховско предузеће се интегришу у јединствену организацију Рударско-топионичарски басен Бор. Друга фаза реконструкције и изградње рудника (1965–1974) била је фаза проширења и развоја, а поред привредних инвестиција подразумевала је и важне инфраструктурне и непривредне инвестиције. По том плану, површински коп је представљао значајну, стратешку производну јединицу, која је требало да повећа производњу руде са 2,5 милиона на 3,5 милиона тона руде годишње, док је површинском експлоатацијом требало да се годишње произведе 2,5 милиона тона руде. Према главном пројекту проширења површинског копа усвојеном 1966, планирало се проширење копа на рудно тело Тилва рош и даље према северу до коте -35 м. У том периоду се и железнички транспорт руде замењује камионским, који је повећао транспортне капацитете и продуктивност. У односу на „Прву фазу“, ова „Друга фаза“ је успешно започета добијањем нове механизације, неопходне за радове на даљој раскривци (камиони, багери, грејдери, ваљци, бушилице и др.), која је пред крај ове фазе већ дотрајала. Планирани приноси руде са површинског копа се не остварују услед честих кварова и спорог пристизања нове механизације, као и због све мањег садржаја бакра у руди. Због тога је требало ископати много више руде и уклонити више раскривке, тако да је са повећањем дубине површинске експлоатације, повећаван и ризик од стварања одрона и клизишта. „Борски површински коп био је тада један од најдубљих у свету, а његове етаже, због велике искошености биле су сужене, стрме и нестабилне.“¹⁹ Због све чешћих одроњавања обустављала се и производња, а клизишта у зони рудних поља су представљала посебан проблем, тако да се већ тада и у таквим условима преиспитују даље перспективе површинске експлоатације. Усваја се нови инвестициони програм за период 1976–1984. Процене и прогнозе у инвестиционим програмима, засноване на континуираним истражним радовима, сада су већ знатно тачније захваљујући раду научне установе јединствене на овим просторима – Институту за бакар (основан 1962), тако да се и процене радног века рудника константно продужавају, али захтевају и нове инвестиционе циклусе. Продуктивности је једнако допринио и Технички факултет у Бору (основан 1961), који је обезбеђивао научне и стручне кадрове. У том периоду се предвиђало да ће површинска експлоатација бити исплатива до 1988, после чега би се прешло на јамску производњу. У другој половини седамдесетих година у производњу се уводе и нови типови транспортних камиона великих капацитета „Dart

¹⁹ Rade Kojdić, *Otkriće i eksploatacija borskog ležišta bakra* (Bor: Rudarsko-topioničarski basen Bor, Institut za bakar, 1999), 110.

²⁰ Isto, 113–115.

²¹ Isto, 115

²² Каргонаути су део реализованог пројекта Логистички свет: инфраструктура, софтвер, радна снага (Logistical Worlds Infrastructure, Software, Labour), заснованог на сазнањима до којих се дошло проучавањем улоге Кине у процесима глобализације кроз анализу инфраструктурних интервенција на Новом путу свиле. Каргонаути су представљени у склопу видео-игре, а крајње поједностављено речено, чине логистичку радну снагу у капиталистичком систему, која се појављује на „интерфејсу између инфраструктуре, софтверских протокола и дизајна”. Конструисани су на основу модела рада у великим лукама, страте-

105” и „Unit Rig 120”. Новим циклусом је планирано довршавање система за одводњавање и пуњење, који су били планирани раније, али и проширење радова на северној страни копа, набавка нове механизације са већим капацитетима транспорта и запошљавање нова 934 извршиоца. Планирана дубинска копа била је на –35 м, док је планирана годишња производња руде износила 4 милиона тона, што је подразумевало и додатних 50 милиона кубних метара раскривке. Међутим, приликом реализације овог производног и инвестиционог циклуса, било је доста непредвиђених тешкоћа, од којих је најзначајнија све мањи садржај бакра у руди, тако да у том циклусу површински коп улази у завршну фазу експлоатације. Са повећањем дубине ископавања, повећавала се и сливна површина, коју су пратила клизишта. Санирање тих клизишта захтевало је додатно ангажовање људства и опреме на рашчишћавању одрона. Све чешће су и штете од поплава, које су пуниле дно копа, а то је проузроковало и додатне тешкоће у јамским ископима испод копа, тако да је сливање воде и муља све чешће потапало јамске тунеле.²⁰ Санације тих поплава су скоро увек трајале дуже него што је планирано, тако да су представљале озбиљан проблем. Осамдесетих година XX века, због проширења површинског копа, „предстојало је измештање сервисног окна, купатила и других објеката из старог јамског дворишта, као и постављање нових инсталација за електричну енергију. Због ширења копа било је планирано исељење 420 домаћинстава, за које је требало обезбедити нове станове и пратеће комуналне објекте.”²¹ Упркос свему, биланс те фазе на површинском копу био је само за 10% мањи од планираног. Приноси експлоатације борског копа су, дакле, све мањи али се производња ипак одржава, док се упоредо планирају и отварају нови рудници у Великом Кривељу и Церову, који су погодни за површинску експлоатацију. Деведесетих година XX века производња се са повећаним ризицима све теже одвија. Производња на копу је из године у годину била све мања: 1991 – 2.202.045 тона, 1992 – 1.152.081 тона и 1993 – 213.597 тона руде. На Борском копу се производња обуставља крајем 1993. а механизација се премешта у нови рудник „Церово”. Површинска експлоатација се дакле даље наставља у новим оближњим рудницима „Велики Кривељ” и „Церово”.

Није уобичајено да се текст којим се тежи досезању неког сазнања започиње *памфлетним* сањем, али је свакако практично и послужиће искреној и отвореној намери да одмах сазнате са чиме ћете се сусрести уколико наставите да читате, или вам просто омогућава одустајање од даљег читања након оваквог увода.

Да бисмо доследно извели бесмисленост процесуалности и извођења некаквог искуственог закључка, мораћемо да сачекамо следећи број *Бележнице* и остатак текста, а до те блиске будућности и проживети то сада, зато што – уколико покушамо да поновимо овај експеримент са истим „састојцима” и другачијим уводом – вероватно нећемо добити исте резултате. Мораћемо, дакле, сасвим је извесно, после тако инспирисаног уводног текста, наставити истраживање другим, конкретнијим методама, анализом историјских извора, дескрипцијом техничких и технолошких знања, визуелизацијом и дескрипцијом стања и „терена”, поткрепљивањем постојећих сазнања искуствима и сећањима локалног становништва прикупљеним интервјуима и анкетама, као и неким једва досегнутим теоријским спекулацијама.

Други разлог *џамфлейџања* је тај што је немогуће заузети неутралну и дистанцирану позицију када је главна тема, у ствари, директно испреплетена са личним и професионалним -учешћем и скорашњом локалном „ренесансном” културом и политиком у палео- и постиндустријском, посткапиталистичком/неофеудалном и неоколонијалном душтвеном, превасходно привредно–тржишном систему. Трећи разлог је тај што је све то сада увезано са глобално актуелном ситуацијом на „Новом путу свиле”, због које смо тему намерно предочили као универзалну, због њених геополитичких сазнајних вредности, „производње локација” и нових „суседа”. Опет, у том контексту, врло смо инспирисани поступком „свођења на апсурд” и скривеним прижељкивањем да на том путу Бор заузме некадашњу, ренесансну позицију Венеције, у којој ћемо се бранити од поплава јаловином, а до индустријских хала и постројења (као до локалних знаменитости, задужбина, храмова и тргова) долазити уским улицицама са контејнерима за становање радника и „каргонаута”,²² док ће се објекти из периода социјалистичке изградње посматрати као реликти барока²³, до којих ће вас водити нова развијена услужна делатност незапосленог локалног становништва, које ће вас дочекивати на аеродрому, железничкој или аутобуској станици. Да ли заиста имамо права и снаге да замислимо ретроградну периодизацију која би нас из „социјалистичког барока” транзицијом водила у ренесансу²⁴, а из ренесансе у феудализам? Тако би, можда, изгледала визура наше заједничке будућности са нашим пријатељима са истока, којима смо ми најзападнија тачка, уколико је усвојимо и проишемо као такву локацију, док нашим пријатељима са запада, сасвим је извесно, одговара да имају већ створену блиску периферију, у којој ће и они препознавати некакав изоловани претећи апсурд као „празни означитељ”, којем могу додељивати различите улоге, по својим потребама, као што и ми сами, између осталог, додељујемо слична значења нашој блиској периферији, о којој овде говоримо. Ипак се не може одолети изазову усвајања и додељивања улога у таквим „клизавим” друштвеним представама. Колико је сада ту проблематична мотивацијска позиција издржљивости или очекивања „навиклости” на све то? Како изгледа тај друштвени профил са таквим карактером?

Изреченом ретроградном периодизацијом се не прижељкује селекција читалаца и потрага за истомисљеницима, али вас то свакако, надамо се, провоцира да искритикујете овакав приступ и извлачи из вас опаску: па, то „нема смисла”. То ће дакле бити и предмет и тема – бесмисленост мегаломаније и непоштовања нормираних и симболичких граница, основних начела очувања сећања, јавних добара и заштите животне средине. Прелажење нормативних и симболичких граница издржљивости друштва и природе је овде кључно, тако да ћемо покушати да их пређемо самим позиционирањем и производњом такве, можда нове локације, истражи-

шким локацијама на Новом путу свиле: Пиреј, Валпараисо и Калката. Више на: <https://logisticalworlds.org/concepts>, посећено 12. 2. 2021; вид. и: „Cargonauts”, <https://cargonauts.net/about/>; о пројекту у: *Logistical Worlds: Infrastructure, Software, Labour* (Novembre 1, 2014), преузето 18. 1. 2021, https://logisticalworlds.org/wp-content/uploads/2015/04/535_UWS_Logistical-Worlds-digest-2014-v10-WEB.pdf

²³ Историчар уметности Бранислав Јаковљевић у својој књизи *Уметности одлуке* примењује и разрађује концепцију „социјалистичког барока” (Бранислав Јаковљевић, *Уметност одлуке: performans i samoupravljanje u Jugoslaviji, 1945-91.* (Beograd: Orionart, 2019), 85, 150):

²⁴ Deana Jovanović, *Bor Forward >> Zamisljanje budućnosti* (Bor: Narodna biblioteka Bor, 2013).

- ²⁵ Marina Simić, „On the Borders with Culture: or who are the 'Green' Natives”, *Гласник Етнoграфскої инстiтyтy САНУ* год. 62, бр. 1 (2014): 87–98, доступно и на: <http://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/332/273>.
- ²⁶ Драган Стојменовић, нав. дело, 11–41.

вачког терена или места за живот. У том смислу, можда ће бити корисна још једна изоштрена разлика између природе и културе, која је са друге стране (у односу на антрополошку симболичку универзализацију), као политички концепт још увек употребљива и примењена у програмским актима еколошких невладиних организација којима се бавила Марина Симић²⁵. У тим програмским актима су наглашене границе у смислу да премодерна или неиндустријска друштва поседују „примитивну еколошку мудрост” и, условно речено, органску везу са природом, која их покреће на борбу за њено очување и одрживост. У нашем случају то заостравање граница се такође „преузима” са позиције „надмодерне” културе, неоколонијалне, палео- и постиндустријске културе Бора, као и хипотетички постављене „аутопоетичне” концепције урођеника „неместа”, којима је палео- и постиндустријско окружење већ „природно”, који би вероватно безуспешно покушавали да Стари борски коп разумеју у кључу локалног културног наслеђа – прецизније одређеног концепцијама „радничке културе и индустријског наслеђа”²⁶. У том смислу, сâм аутор лицемерно проговара са позиције библиотекара и приписује себи улогу активног урођеника, а у ствари је некакав „шраф” у механизму јавних политика, које покушава да критикује „изнутра”. Намера је, дакле, можда лицемерна, али је мисаоно и добронамерно самокритична и критичка, усклађена са временом у којем живимо, и зато је слободно можемо сматрати наметањем нативне „саморазумљивости” стомаком и плућима, а не мозгом, очигледно без „политичких коректности”. А фразирање у наслову, означено наводницима, „у сусрет”, иронично нам испоручује будући „јубилеј” са историјском важношћу, који би некако да се избегне, нарочито у оваквом „универзалистичком” и „историјски еволутивном” контексту који је управо предочен и који нам, вероватно, заслужено следи.

На крају се, ето, можда са извесним разочарањем, разоткрива цео поступак свођења на апсурд као форму нарације која нас, као у причи о „клин - чорби”, заводи да ни од чега направимо нешто. Као да нас је сâм изненадни гост водио да ипак пронађемо све остале састојке за чорбу и на крају само извадимо „клин” и добијемо готово јело, што је вероватно у основи сваког интерпретативног наративног поступка. Сити поједеног времена које је, парадоксално, у доба пандемије и изолованости, када живот какав познајемо очигледно неће трајати још дуго, родило толико обилно да смо на концу успели везати чвор и закрпити рупу на празном лонцу који нам, на крају, ипак остаје.

ЛИТЕРАТУРА

Apaduraj, Ardžun. *Kultura i globalizacija*. Beograd: XX vek, 2011.

- Baraj, Жорж. *Проклећу гео: есеј из ошћине економије: њојрошња*. Нови Сад: Светови, 1995.
- Jakovljević, Branislav. *Umetnost odluke: performans i samoupravljanje u Jugoslaviji, 1945–91*. Beograd: Orionart, 2019.
- Jovanović, Deana. *Bor Forward>>Zamišljanje budućnosti*. Bor: Narodna biblioteka Bor, 2013.
- Kojdić, Rade. *Otkriće i eksploatacija borskog ležišta bakra*. Bor: Rudarsko-topioničarski basen Bor, Institut za bakar, 1999.
- Logistical Worlds: Infrastructure, Software, Labour* (Novembre 1, 2014). Preuzeto 18. 1. 2021. https://logisticalworlds.org/wp-content/uploads/2015/04/535_UWS_Logistical-Worlds-digest-2014-v10-WEB.pdf.
- Milić, Vitomir V. i Živorad Milićević. *Osnovi eksploatacije ležišta mineralnih sirovina*. Bor: Tehnički fakulter, 2005.
- Милићевих, Живорад и Николић, Радмило. *Osnove projektovanja rudnika*, Bor : Tehnički fakultet u Boru, 2003.
- Midžli, Meri. „Kraj antropocentrizma”. U *Životna sredina: moralni i politički izazovi*, pr. Jelena Đurić, Srđan Prodanović, Predrag Krstić, 29–39. Beograd: Službeni glasnik: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2012.
- Наумових, Слободан. „Ресурс од кључног значаја: индустријско наслеђе Бора виђено из перспективе индустријске археологије, етнологије рударства, политичке антропологије и визуелне антропологије”. *УДобро је за мишљење, али је комликовано за јело : недовољно јасни њојмови и њојаве нашеј завичаја, њумачени из ула еинолоије и аниројолоије*, пр. Д. Стојменових, 75–111. Бор: Народна библиотека Бор, 2013.
- Ože, Mark. *Nemesta : uvod u antropologiju nadmodernosti*. Beograd: XX vek, 2005.
- Površinski kop u Boru : 1923–1941. : arhivska građa*. Bor: Časopis „Bakar”, 1986.
- Salins, Maršal. *Zapadnjačka iluzija o ljudskoj prirodi: sa osvrtom na dugu istoriju hijerarhije, jednakosti i sublimacije anarhije na Zapadu i uporednim zapažanjima o drugačijim shvatanjima ljudskog stanja*. Beograd: A. Goljanin, 2014.
- Simić, Marina. „On the Borders with Culture: or who are the 'Green' Natives”. *Гласник Еинографској инстїиуиїа САНУ год. 62, бр. 1 (2014): 87–98*. Доступно и на: <http://www.ei.sanu.ac.rs/index.php/gei/article/view/332/273>.
- Stjuard, Džulijan. *Teorija kulturne promene: metodologija višelinjske evolucije*. Beograd: BIGZ, 1981.
- Стојменових, Драган. *О фойо-документїацију Француској друшїва Борских рудника*. Бор: Народна библиотека Бор, 2020.